

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПАТРУШЕВ Євген Михайлович

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ
КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ
ПО РОЗРАХУНКАХ**

Спеціальність : 12.00.02 - державне право і управління,
державне будівництво, адміністративне право,
фінансове право

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 1995

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00754791 (X)

ПОРЯДОК ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ
КОРПОРАТИВНОГО ЗАКЛАДУ УКРАЇНИ
ПО РОЗРАХУНКАХ

Сторінка 1 з 12 - загальні положення
Закладу бухгалтерського обліку та контролю за грошима

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі конституційного і адміністративного права Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор юридичних наук, професор *Воронова Л.К.*

Офіційні опоненти:

1. Доктор юридичних наук, професор *Головка А.О.*
2. Кандидат юридичних наук *Ісасва Н.К.*

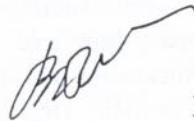
Провідна організація - Юридичний факультет Чернівецького університету ім. Ю.Федьковича.

Захист відбудеться "12" червня 1995 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.068.18.14 по присудженню наукового ступеня доктора юридичних наук в Київському університеті ім. Тараса Шевченка (252017, м. Київ, вул. Володимирська, 64).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці університету.

Автореферат розісланий "___" _____ 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат юридичних наук,
доцент

Шибіко В.П.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Перед молодією державою Україна стоїть дуже важка проблема: радикально реформувати фінансову систему шляхом передання всієї справи кредитування комерційним банкам на ринкових засадах, залежності фінансів державних підприємств не від фінансів держави, а від результатів їх господарської діяльності. Державне регулювання підприємствами буде зводитися згідно доктрини Президента України до оподаткування прибутків, землі і майна. Це завдання на майбутнє. Сьогодні стоїть проблема ліквідації платіжної кризи всередині нашої держави. На початок жовтня 1994 р. за даними Міністерства статистики взаємозаборгованість українських підприємств досягла 400 трильйонів. Неплатежі заважають нормальному функціонуванню економіки. А на якій же правовій базі ґрунтуються платежі суб'єктів підприємницької діяльності? Правова база розрахунків дуже бажає бути кращою, грамотнішою, бо без неї не можна сподіватися на швидку стабілізацію платіжної дисципліни. На жаль, юристи зовсім не звертають своєї уваги на вдосконалення чинного законодавства, якого майже немає, і не працюють над новими нормативними актами, які б допомагали прискоренню платежів між суб'єктами підприємництва. Автор, працюючи в кредитній системі, щодня зустрічається з порушеннями платіжної дисципліни і знає про всі болісні місця цієї складної проблеми, що й спонукало його обрати темою свого першого монографічного дослідження питання про правові форми розрахунків і аналіз нормативних актів, які регулюють як готівкові, так і безготівкові розрахунки.

Комплексність інститута банківського права, приналежність правових норм, його складаючих, до різних галузей права, робить складним його дослідження, але разом з тим дає можливість простежити за реальною взаємодією різних за правовою природою економічних процесів, які знаходять своє відбиття у різних формах розрахунків, які завершують процес господарських відносин комерційних і усіх інших господарюючих структур. Окремі форми безготівкових розрахунків вже піддавалися науковому аналізу, а комплексне дослідження розрахунків готівкою і у безготівковій формі ще не проводилося. Перші кроки діяльності комерційних банків, яким була законодавчо обіцяна самостійність і невтручання в їх господарювання, показали, що, по-перше, надмірна регламентація

відносин, які виникають з їх функціонування, відбиває бажання знаходити нові форми відносин з клієнтурою, а по-друге, їм необхідне державне регулювання.

Актуальність дослідження підтверджується тим, що для організації практичної роботи щодо здійснення концепції економічної реформи в Україні, яку було викладено в доповіді Президента України Л.Д.Кучми на сесії Верховної Ради 11 жовтня 1994 року, необхідно провадити подальше вдосконалення банківської системи. Закон України "Про банки і банківську діяльність" визначив функціональну незалежність Національного банку України від виконавчої влади, практика ж йде зовсім іншим шляхом. Норми актів ви-конавчої влади регулюють і повноваження комерційних банків. Необхідно напрацювати конче потрібну правову базу. Україні потрібна і законодавча база, що регламентує повноваження Національного банку України щодо комерційних банків. Комерційні банки не мають правового захисту від постійного економічного ри-зику, не існує стабільно стійких умов їх діяльності, які б можна було прогнозувати навіть на недовгий період.

З нічим не виправданих причин у правовій літературі не приділяється уваги дуже важливому питанню - розрахункам за продукцію, послуги, роботи, які провадять комерційні банки за дорученням клієнтів - власників розрахункових рахунків, відкритих у цих комерційних банках. Зовсім недавно була захищена перша кандидатська дисертація В.Б.Колесником про акредитивну форму безготівкових розрахунків. Крім того, в листопаді 1994 року були опубліковані Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів та Уніфіковані правила по інкасо. До цього часу комерційні банки їх не мали.

Комерційні банки - не механічні виконавці законодавчих актів і договорів між господарюючими суб'єктами. Працівники розрахункових управлінь комерційних банків виконують правозастосовну діяльність. Всі дії комерційних банків засновані на законності, і прийняття правозастосувального рішення проходить тільки у межах їх компетенції, тобто повноважень, які закріплені за ними Законом України "Про банки і банківську діяльність", Законом України "Про господарські товариства" та їх статутами. Вони можуть здійснювати свої повноваження тільки на підставах, передбачених у гіпотезах застосовуваних норм (наприклад, Положення про безготівкові розрахунки, Порядок ведення касових операцій у

народному господарстві України чи Уніфікованих правил по інкасо тощо). Комерційні банки виконують доручення своєї клієнтури, наприклад, по переказу коштів тільки за певною процедурою, тому і мають назву ці дії комерційних банків і їх клієнтів "здійснення розрахунків у певних правових формах" - встановлених нормативними актами правилах документообігу.

Дії з розрахунків повинні бути повністю правозастосувальними, тобто обгрунтованими, повністю заснованими на юридичних фактах, передбачених правовими нормами.

Працівник банку перед перерахуванням коштів з рахунку на рахунок вивчає не закономірності, а конкретний формально обмежений, окреслений гіпотезою юридичної норми предмет для з'ясування об'єктивної (ніяк не відносної) істини: наявність необхідних документів і коштів на рахунку суб'єкта, який повинний платити. Таким чином, юридично кваліфікуються встановлені факти. Юридична кваліфікація факту - це і є поширенням правозастосувальним суб'єктом - комерційним банком оцінки певного виду юридичних фактів: документів на оплату продукції, послуг, робіт, які є підставою застосування юридичних норм, які містяться в законах, указах, положеннях тощо.

У сучасних умовах, коли спостерігається така нестабільність законодавства, комерційний банк повинний переконатися в тому, що юридична норма, яка повинна регулювати ці відносини, є чинною на день, коли провадяться розрахунки. Зараз застосовуючи правові норми, банки зустрічаються з такими явищами, коли одні й ті ж відносини регулюються різними нормативними актами (законом і указом Президента, постановою Кабінету Міністрів і листом Національного банку), установленими різними державними органами влади і управління. У банку завдання: визначити і "виміряти" юридичну силу кожного з відповідних юридичних актів, щоб застосувати норму з акту більшої юридичної сили. І лише після цього банк може прийняти рішення про взаємні юридичні права і обов'язки суб'єктів, що беруть участь у розрахунках.

Розвиток ринкових відносин в Україні розширять сферу безготівкових розрахунків, тому нормативний акт, що їх регулює, повинний відповідати зростаючим вимогам. Важливість проблеми, необхідність формулювання науково обгрунтованих рекомендацій по

вдосконаленню банківського законодавства і визначає актуальність дисертаційного дослідження.

Актуальність дослідження теми дисертації визначається також необхідністю теоретичних розробок питань фінансового права, яке належить до числа найменш досліджених галузей права.

Стан розробки проблеми розрахунків господарюючих суб'єктів через комерційні банки, які почали здійснюватися в умовах переходу до ринкової економіки, в правовому аспекті ще не підпадали цілеспрямованим фундаментальним дослідженням. Однак багаточисельні і різнобічні аналітичні публікації в періодичній пресі, переклади багатьох монографій авторів з провідних країн Заходу в значній мірі поповнюють відсутність робіт, спеціально присвячених правовим формам безготівкових розрахунків. Дисертаційне дослідження спирається на ідеї і розробки, якими юридична наука збагачується в працях Ватаманюка З., Гальчинського А., Гонти А., Мороза А., Онуфрієнка О., Савлука М., Черняка В., Чиркова В., присвячених правовому регулюванню відносин, що виникають з діяльності комерційних банків в Україні.

У такій комплексній економіко-правовій проблематиці, якою є механізм регулювання відносин у перехідний до ринку період, повинна бути координація з економічними дослідженнями, які провадяться вченими-економістами. Слід згадати Бунича П., Буряка Л., Василика О., Вознесенського Е., Огородника С., Суторміну В., Федосова В., роботи яких мають міждисциплінарний характер і зачіпають правові проблеми, які вимагають рішення паралельно з економічними проблемами.

Важливе методологічне значення для дослідження механізму правового регулювання відносин, що виникають з діяльності комерційних банків, мають загальнотеоретичні положення, а також праці цивілістів та юристів-управлінців Агаркова М., Алексеєва С., Братюся С., Горшеньова В., Єфімової Л., Когана М., Козлова Ю., Компанеєць Е., Малєїна Н., Озерова І., Пискотіна М., Полонського Е., Рабиновича П., Райхера В., Рубанова А., Селіванова А., Тихомирова Ю., Флейшиц Е., Халфіної Р., Яснопольського Л.

Дослідження, яке проводив автор, охоплюючи правові питання відносин в галузі діяльності комерційних банків в комплексі, разом з тим орієнтоване переважно на фінансово-правовий аспект аналізу. Неможливо було б виконати роботу, якщо б не були роз-

роблені проблеми правового регулювання різних сторін кредитно-розрахункових відносин в працях відомих вчених - фахівців фінансового права - Авліної І., Бекерської Д., Бесчеревнича В., Воронової Л., Горбунової О., Єрмакової Т., Ісаєвої Н., Куфакової Н., Ровинського А., Хімичевої Н., Худякова О., Ципкіна С., Черепакіна А., а також всесвітньовідомих хорватських вчених Єлчича Б., Хорвата В.

Метою даного дослідження є проведення комплексного всебічного аналізу регульованої правом діяльності комерційних банків по відкриттю розрахункових рахунків своїй клієнтурі і проведенню готівкових і безготівкових розрахунків за дорученням клієнтів..

При цьому автор ставить перед собою конкретні завдання:

- розглянути систему впливу держави в особі органів державної влади і органів державного управління на правове регулювання розрахунків, які здійснюються через комерційні банки;

- розглянути предмет і метод правового регулювання відносин, які виникають при відкритті рахунків у комерційних банках та проведення ними операцій на цих рахунках;

- розглянути систему управління розрахунками господарюючих суб'єктів у двох аспектах: по-перше, у статичному вигляді, як систему органів, впливаючих на відносини, що виникають з діяльності комерційних банків, по-друге, як систему актів, у яких відбивається вплив органів держави на розрахунки господарюючих суб'єктів;

- дослідити питання подальшого розвитку і вдосконалення правового регулювання розрахунків господарюючих суб'єктів за участю комерційних банків.

Обґрунтовується предмет "банківського права", тобто сукупності правових норм, які регулюють відносини, що виникають з діяльності комерційних банків у галузі рахунків, що відкриваються банком клієнтам. Специфіка відносин, що виникають між банком і володарем рахунку при його відкритті і проведенні розрахунків як у готівковому, так і безготівковому порядку, викликає необхідність їх регулювання нормами двох самостійних галузей права - цивільного і фінансового, один бік цих відносин регулюється владним методом приписів з боку держави (фінансове право), другий - шляхом укладення договорів на кредитно-розрахункове обслуговування між банком та його клієнтом, але в цілому ці відносини

складають предметну єдність, вони нерозривні. Регулюються вони комплексом правових норм, що входять у фінансове і цивільне право і які у зв'язку з необхідністю ретельного врегулювання відносин, їх великою практичною значимістю, об'єднуються не в окрему галузь права, а містяться у галузях так званого банківського законодавства, що підтверджує висновки більшої частини вчених юристів про нетотожність галузі права і галузі законодавства.

Наукова новизна дисертації визначається вибором маловивченої теми: питання правового регулювання розрахунків через комерційні банки в Україні монографічно досліджується вперше.

Елементи наукової новизни виявляються в тому, що:

- в дисертації вперше робиться спроба дослідження комплексного правового інституту готівкових і безготівкових розрахунків. Автором розглядаються у сукупності форми розрахунків, які застосовуються у суверенній державі Україні, розкривається їх сутність як з економічної, так і з правової точки зору. Комплексність цього правового інституту полягає у регулюванні відносин, що виникають під час розрахунків за продукцію, виконані роботи і надані послуги, нормами фінансового та цивільного права,

- в дисертації основне місце відведено аналізу фінансово-правових відносин, тоді як усі попередні дослідники цих питань у бувшому СРСР увагу приділяли в основному цивільно-правовій стороні відносин,

- в дисертації обґрунтовується необхідність створення ефективної правової бази в галузі розрахунків через комерційні банки,

- при розробці теми автор розглядає усі існуючі правові форми безготівкових розрахунків і зміст нормативних актів вищої виконавчої влади у галузі розрахунків готівкою,

- досліджуються нові, властиві сучасному розвитку державності України форми розрахунків і особливості їх правового регулювання,

- аналізуються особливості повноважень комерційних банків у застосуванні нормотворчих актів Національного банку України щодо регулювання внутрідержавних, з країнами СНД та країнами далекого зарубіжжя відносин,

- розглядаються правові акти, якими користуються комерційні банки при проведенні розрахунків за зовнішньоекономічними

операціями - ставиться питання про вдосконалення законодавства про діяльність як Національного, так і комерційних банків.

Проведене автором дослідження теми дисертації дозволило сформулювати і винести на захист такі висновки:

1. Складні суспільні відносини, що виникають при проведенні розрахунків за продукцію, надані послуги або виконані роботи, хоча і є елементом складного цивільно-правового зобов'язання, знаходяться під контролем кредитної установи, яка наділена більшими повноваженнями, ніж простий посередник у цивільно-правових відносинах. Якщо комерційний банк тепер не є органом державного управління, то Національний банк, актами якого і регулюються безготівкові розрахунки, залишився органом, що має подвійну правову природу.

2. В роботі доводиться, що не дивлячися на складність відносин, що виникають в сфері розрахунків господарюючих суб'єктів і комерційними банками, які здійснюють ці розрахунки на підставі нормативних актів, пріоритет в їх регулюванні належить нормам фінансового права.

3. За допомогою даного фінансово-правового інститута можна вирішувати пекучі проблеми економічного і правового характеру. Законодавчій і виконавчій владі України необхідно прийняти пакет нормативних документів, скерованих на ефективне регулювання відносин у галузі розрахунків, що необхідно для стабілізації економіки і створення правової і економічної бази для проведення грошової реформи в Україні.

4. Переорієнтація економіки на ринок викликає необхідність значного вдосконалення фінансового законодавства. До числа такого, що найбільш потребує зміни, є Закон "Про банки і банківську діяльність", валютне законодавство, ті частини законів "Про підприємства", "Про підприємництво", які прийшли у протиріччя з існуючою практикою регулювання діяльності комерційних банків поточними нормативними актами Національного банку.

5. Державно-владне визначення правових форм розрахунків в Україні за допомогою системи правових засобів повинно мати під собою об'єктивну основу, обумовлену особливостями розрахунків як укладених у договірних відносинах (готівкою при договорах купівлі-продажу, наданні послуг за формулою Т - Г) і відносно само-

стійних при безготівкових, і встановлюючи межі їх правового регулювання.

6. Вивчення практики правового регулювання розрахунків суб'єктів підприємницької діяльності в умовах переходу до ринкової економіки, як і інших видів відносин, що виникають із діяльності комерційних банків, свідчить, що основний масив нормативних і правозастосовних актів у цій галузі прийняли Національний банк України та Державна податкова інспекція. Приписи, що містяться в цих актах, стосуються різних державних органів, юридичних осіб усіх форм власності і громадян. Це дає право вважати за необхідне підвищити рівень нормативного регулювання фінансових відносин у галузі розрахунків.

7. У виявленні правових форм впливу держави на розрахунки господарюючих суб'єктів за продукцію, надані послуги та виконані роботи.

8. В зв'язку з тим, що в діючому Законі України "Про банки і банківську діяльність", низки Указів Президента України та актах Національного банку України не приділено належної уваги визначенню точних повноважень державних органів по встановленню прав і обов'язків господарюючих суб'єктів (як комерційних банків, так і їх клієнтури) у галузі готівкових і безготівкових розрахунків, у дисертації пропонується практично значима класифікація повноважень різнорівневих органів державного управління в галузі розрахунків.

Значну увагу приділено в дисертації питанням розробки наукових рекомендацій, направлених, на думку автора, на вдосконалення правового регулювання розрахунків через комерційні банки.

Дисертант вносить ряд пропозицій:

- по вдосконаленню Положення про безготівкові розрахунки в господарському обороті України,

- по вдосконаленню Закону України "Про банки і банківську діяльність",

- про необхідність уніфікації нормативних актів Національного банку України, що значно полегшить їх систематизацію і підвищить ефективність їх регулюючої ролі.

Методологічною основою дисертації є спроба відмовлення від використання ідеології у розкритті суспільних процесів як єдиного вірного підходу до розуміння історії. Виходячи з цього принципо-

вого положення, в дисертації застосовується ряд загальнонаукових методів дослідження (перехід від загального до конкретного, соціологічний метод тощо), а також специфічні методи (системний, функціональний аналіз, порівняльне дослідження тощо).

Об'єктом дослідження було фінансове та цивільне законодавство, яке регулює відносини в галузі готівкових і безготівкових розрахунків, та діяльність комерційних банків, направлена на реалізацію цього законодавства. Особливому аналізу були піддані Закон України "Про банки і банківську діяльність", Закон України "Про підприємства", Укази Президента України з цих проблем, нормативні акти Національного банку України.

Практична значимість дисертації полягає у можливості використання її положень і висновків у практиці, науково-дослідницькій роботі і в учбовому процесі при підготовці фахівців у галузі фінансового та цивільного права, що необхідно для юристів підприємницьких структур.

Фінансово-правові питання регулювання відносин у галузі розрахункових (поточних) рахунків до цього часу в правовій літературі не розглядалися (ні в бувшому СРСР, ні в Україні), тому дане дослідження в якійсь мірі заповнює прогалину в фінансово-правовій науці. Однак складність і важливість питань, які розглядаються у дисертації, вимагають подальшого теоретичного дослідження і практичного узагальнення пропозицій автора по вдосконаленню банківського законодавства. Висновки автора можуть використовувати представники цивільно-правової науки, оскільки конкретний зміст розрахункових відносин повинний регулюватися угодами банку і клієнтів. Пропозиції автора можуть застосовувати вчені, які займаються питаннями адміністративного права і управління, оскільки правовий вплив держави на галузь розрахунків є свого роду управлінською діяльністю.

Апробація результатів дослідження. В процесі дослідження питань, які розглядаються в дисертації, автором опубліковані 3 статті. Сформульовані в дисертації висновки одержали апробацію в повсякденній роботі, виступах на нарадах, міжнародному симпозіумі, на науково-методичному засіданні кафедри Київського університету ім. Т.Шевченка.

Основна мета дисертації визначила структуру і зміст дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох глав і висновків.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми в аспекті формування правової бази ринкової економіки і побудови правової держави, обґрунтовується теоретична і практична значимість роботи, її методологічні, теоретичні і нормативні основи, новизна і положення, що виносяться на захист.

Глава 1 *"Правові основи розрахункових, поточних та бюджетних рахунків в установах банків"* складається з двох параграфів. У першому розглядається поняття і зміст правовідносин комерційних банків і клієнтів при відкритті розрахункових, поточних та бюджетних рахунків і розрахунків через них. Проголошення 16 липня 1990 року Верховною Радою України суверенітету і незалежності України і побудови правової держави вимагає перегляду великої кількості відносин і правових актів, які перетворюють їх у правовідносини і створюватимуть основу для такої держави. Правова держава - це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини*. Але держава повинна захищати і людину і юридичну особу. У правовій державі закон повинний не тільки існувати, але й панувати і регулювати всі основні сторони відносин. Сфера фінансових відносин саме й є однією з найважливіших. У період кардинальних змін форм власності і переходу від адміністративних методів управління економікою до ринкової економіки і всебічного укріплення економічних методів впливу на виробництво значно підвищується роль фінансово-правового регулювання цих відносин. Потреба в управлінні суспільними відносинами в галузі фінансів, яке зводиться до їх упорядкування, є об'єктивною необхідністю і умовою нормального функціонування суспільства**. Предметом дослідження автора є відносини, які виникають у комерційних банків з юридичними особами і громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю. Ці відносини виникають не з волі їх

* Див.: Рабінович Г.М., Шмельова Г.Г., Луць Л.А. *Загальна теорія держави та права*. - Львів: Український вільний інститут менеджменту і бізнесу, 1992, с.26.

** Див.: Козлов Ю.М. *Административные правоотношения*. - М.: Юриздат, 1976, с.3.

суб"єктів. Вступати у відносини з приводу відкриття розрахункового, поточного та бюджетного рахунків активну сторону - юридичну особу або іншого суб"єкта підприємницької діяльності примушує законодавство. Добровільність для цього суб"єкту полягає в тому, що він за своїм бажанням обирає собі банк, у якому відкриє свій рахунок. Правда, банк може і відмовитися від такої "довіри", якщо він не буде впевнений в надійності майбутнього клієнта. Банки можуть вимагати (поза законом) гарантії від солідної фірми про надійність цього клієнта.

В роботі досліджуються відносини, в яких беруть участь кілька суб"єктів. По-перше, в ці відносини вступають дві юридичні особи, або юридичні і фізичні, або фізичні особи, але для всіх них є одна обов"язкова умова - вони повинні займатися підприємницькою діяльністю. По-друге, обидві сторони, які беруть участь у розрахунках, вступають в свою, причому в першу, чергу, у відносини з обслуговуючими їх банками, де відкриті їх розрахункові рахунки. По-третє, банки, які обслуговують клієнтів, також вступають між собою у правовідносини, бо один банк повинний списати кошти за дорученням свого клієнта, а другий - зарахувати їх на рахунок свого. Всі відносини між цими суб"єктами в кінцевому наслідку мають грошовий характер. І тільки з самого початку, коли два або більше майбутніх суб"єктів розрахункових відносин вступають між собою у зобов"язальні правовідносини без участі кредитної установи. Ці суб"єкти вступають у відносини з приводу поставки товару, надання послуги тощо, а законодавство чітко передбачає, що всі розрахунки юридичних осіб між собою, як правило, провадяться через установи банків. Порядок їх проведення регулюється управлінськими рішеннями - Президента, Уряду і Національного банку України. Останнім часом Національний банк України нормотворчі функції здійснює разом з Урядом, хоча за Законом "Про банки і банківську діяльність" підпорядкований Верховній Раді України. Такі адміністративні методи керівництва комерційними банками повинні переконати усіх, хто намагався відносити акти Національного банку до цивільно-правових, що вони є управлінськими рішеннями, які належать до фінансово-правових.

Особлива значимість для держави фінансових ресурсів, що надходять з усіх джерел, і своєчасність розрахунків, обмеження готівкового обігу для укріплення грошової системи робить необхід-

ною регламентацію відносин в цій галузі за допомогою всіх правових засобів.

Органи держави, уповноважені впливати на сферу відносин, що виникають з банківської діяльності, шляхом видання фінансово-правових норм, повинні враховувати вимоги об'єктивних економічних законів, а у нас ще й потреби молоді держави, яка переходить до ринкової економіки. К.Маркс відмічав, що "точка зору законодавця є точка зору необхідності"*.

Вся правотворчість в галузі відносин, що виникають з діяльності банків, носить об'єктивно обумовлений характер і повинна бути скерована на побудову ринкової економіки. Правове регулювання грошових розрахунків є одним з важливих елементів державного управління народним господарством.

Значення правових форм розрахункових відносин визначається економічною функцією цих відносин і тим зворотним впливом, який право здійснює на суспільні відносини, які регулює. Практика регулювання розрахункових відносин має багато прикладів такого зворотного впливу, причому як позитивного, так і негативного.

У перехідний до ринкової економіки період роль кредитних установ у стабілізації грошового обігу, своєчасних розрахунках між господарюючими суб'єктами різних форм власності різко зростає. І одночасно з цим зростає роль Національного банку України як центральної ланки кредитної системи держави, як єдиного вищого емісійного і кредитного центра, який координує діяльність дворівневої банківської системи в цілому, організує міжбанківські розрахунки.

Банківська система завдяки різним операціям на розрахункових, поточних (бюджетних) рахунках одержує можливість доволі точно знати стан справ у підприємців різних форм власності, здійснювати таким чином повсякденний контроль за фінансовими наслідками їх господарювання і впливати на їх діяльність або наданням кредиту для розрахунків, чим сприяє зростанню їх прибутків, або примушує їх від скорочення діяльності до банкрутства внаслідок відмови їм в кредиті, якщо вбачається їх безперспективність.

Розглядаючи сутність відносин банків і володарів рахунків, які відкриті в банках, автор доводить, що ці відносини не носять

* Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.1, с.164.

цивільно-правового характеру, а зберігання юридичними особами тимчасово вільних коштів не є кредитними, як це вважають деякі юристи і економісти*. Цивілісти завжди вважали відносини з приводу розрахункового рахунку договірними. Нарешті, в інструкції Національного банку від 11 жовтня 1994 р. № 169 "Про порядок відкриття розрахункових, поточних та бюджетних рахунків в установах банків" визначено, що розрахунковий рахунок відкривається на договірних засадах банку і клієнта. Однак ця інструкція майже нічим не відрізняється від усіх попередніх, і всі умови цих відносин визначені заздалегідь. Практика не знає випадків, коли клієнт міг визначити щось суттєве в договорах з банком. Можливо в майбутньому клієнт зможе в договорі стати рівноправним з банком, а угода між клієнтом і банком стане юридичною формою, яка обслуговує економічне відношення банку і клієнта.

При переданні коштів клієнтом на зберігання в банк немає переходу права власності. Власником залишається та юридична особа, яка передала кошти на зберігання. Грошові знаки - це матеріальна річ, але про власність банку на цю річ можна говорити тільки в розумінні того, що банк об'єднує кошти клієнтів із своїми і використовує їх для надання позик. Ознак цивільного договору у відносинах банку з клієнтом з приводу зберігання коштів на рахунок у банку немає.

Інакше складаються відносини цього клієнта з банком, коли він бере позику у банку. Тут і виникають цивільно-правові відносини, які мають характерну правову оболонку - договір короткострокової чи довгострокової позики.

Автор поділяє думку проф. С.Д.Ципкіна, що фінансова діяльність держави дуже широка, тому не всі відносини, що виникають з неї, регулюються фінансово-правовими нормами, хоча всі вони мають грошовий характер. Це думка не тільки проф. Ципкіна С.Д. Її дотримувалися і представники старої російської фінансово-

* Див.: Флейшиц Е.А. Расчетные и кредитные правоотношения. - М.: Госюридат, 1956, с.16; Усоскин М.М. Организация и планирование кредита в СССР. - М.: Госфиниздат, 1951, с.49; Денежное обращение и кредит в СССР (под ред. В.В.Иконникова). - М.: Госфиниздат, с.66.

правової школи Алексеев І.І., Озеров І.* Відомий сучасний французький вчений Поль Марі Годме вважає, що фінансове право - це галузь публічного права, предметом якої є норми, що регулюють державні фінанси*, на відміну від приватних фінансів - грошових відносин, які виникають у окремих осіб або приватних об'єднань, юридичних осіб, тобто відносин майнового характеру, які завжди мають кінцевий грошовий результат***.

Як і у всіх публічних галузях права, у фінансовому відносини регулюються методом владних приписів. Це особливо властиво адміністративному, державному праву. Але і в державному, і в адміністративному праві сторони відносин наділені правом оперативної самостійності, коли суб'єкт може вчинити дії в залежності від обставин, особливо та сторона, яка наділена владними повноваженнями.

Так, за порушення припису держави, порушники відповідають абсолютно конкретно, якщо з вини банку було затримано зарахування коштів на рахунок клієнта, останній одержує пеню у розмірі 0.5% за кожний день прострочки, якщо більший розмір не передбачений угодою про проведення касово-розрахункових операцій****.

З діяльності комерційних банків виникають і цивільно-правові відносини. Будь-яка банківська операція може бути розкладена на зобов'язальне право, в ній може бути позика, купівля-продаж, комісія, доручення. Обов'язково є засоби забезпечення угод - застава і поручительство. Зараз, не дивлячися на те, що підприємницькі структури примушені зберігати свої кошти на рахунках у банках і проводити розрахунки тільки через банк, обслуговуючі підприємств кредитні установи, укладаючи з ними угоди на розрахункове обслуговування, вимагають від них гарантії, бо клієнти будуть у майбутньому отримувати кредити і повинні своєчасно їх по-

* Див.: Озеров И. Полный курс финансового права. - С-Пет., 1906.

** Див.: Годме Поль Мари. Финансовое право. - М.: Прогресс, 1978, с.27.

*** Див.: Годме Поль Мари. Цит. работа, с.41.

**** Див.: Постанову Верховної Ради України "Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань".

вертати. Банку необхідно мати гарантію цього. Однак законодавство, яке, на перший погляд, повинно однаково захищати інтереси обох сторін правовідносин, які випливають з банківської діяльності, бере під захист кредитну установу, якій довіряються кошти на рахунок.

Законодавство про банки лише одним боком примикає до цивільного права, а в основному регулювання йде нормами фінансового права. Дослідження теми дозволило з'ясувати, що із діяльності банків виникає дуже складний комплекс відносин, які регулюються нормами різних галузей права. Однак не можна, на думку автора, роз'єднувати відносини, які складають єдине ціле. Не можна, безумовно, і чекати, що значимість цих відносин зробить доцільним і можливим виділити в системі права України окрему галузь - банківське право. Але умовно можна вважати, що всі відносини, що виникають з діяльності банків, регулюються нормами банківського права.

Не можна сподіватися на відокремлення банківського права в системі права, бо для цього немає всіх критеріїв, які необхідні для того, щоб комплекс певних норм вважати окремою галуззю*, але проти того, що існує банківське законодавство, не заперечує ніхто.

У другому параграфі розглянуто правову природу розрахункових, поточних та бюджетних рахунків й порядок їх відкриття і закриття. Юридичним відбиттям концентрації в банку коштів усіх господарюючих суб'єктів є установлена законодавством обов'язковість їх зберігання на рахунках у комерційних банках. Порядок відкриття розрахункових, поточних та бюджетних рахунків в установах банків регулюється постановою Правління НБУ від 11 жовтня 1994 р. Ця нова інструкція відрізняється від попередньої тим, що тепер Національний банк зобов'язує комерційні банки укладати договір з клієнтом на відкриття і обслуговування рахунків. Вперше за останні роки зроблено спробу показати, чим відрізняється розрахунковий рахунок від поточного. НБУ визначає, що розрахунковий рахунок служить для здійснення комерційних операцій, а поточний - для фінансування оперативного-господарських витрат. З цим погодитися важко, бо комерційні структури також

* Див.: Братусь С.Н. *Отрасль советского права: понятие, предмет, метод* // *Сов. государство и право*, 1979, № 11, с.29.

проводять оперативно-господарські витрати, а установи, що мають поточний рахунок, можуть здійснювати комерційні операції. Таким чином, роз'яснення НБУ нічого не дає, якщо є роз'яснення, то необхідно дати поняття комерційної діяльності і оперативно-господарських витрат. Світова правова теорія розрізняє два варіанти розрахункового (поточного) рахунку. В дисертації проведено аналіз цих видів рахунків, виявлені їх спільності й відмінності. На думку автора, інструкція НБУ, якою регулюється порядок відкриття і закриття рахунків у комерційних банках, належить до фінансово-правових актів. Цивільний Кодекс цих відносин не регулює. У главі 33 Цивільного Кодексу "Розрахункові і кредитні відносини" розрахунковими визнаються такі відносини, в яких одна з сторін за допомогою кредитної установи проводить платежі на користь другої. Зараз стеля готівкових розрахунків установлена Національним банком. Як би не просив клієнт банк про сплату або видачу готівки понад встановлений розмір, комерційний банк не має права видати суму, потрібну клієнту. На думку автора, відносини, що виникають в галузі відкриття рахунку в банках для зберігання коштів і проведення безготівкових і готівкових (в межах дозволеного Указом Президента) операцій, мають складний характер і регулюються нормами фінансового (той бік відносин, де немає ніякої оперативної самостійності сторін) і цивільного права. Але ці відносини являють собою сплав, який не можна роз'єднувати, тому норми права, які регулюють відносини, однією з сторін яких є банк, повинні об'єднуватися в один правовий інститут.

В главі II *Правові форми впливу держави на розрахунки через комерційні банки* розглянуто перш за все питання правотворчої діяльності органів державної влади Президента України в галузі розрахунків через кредитні установи. Автор, приєднуючися до думки вчених-управлінців, вважає, що державне управління в широкому розумінні можна характеризувати як діяльність держави по організуючому впливу на суспільні відносини. Такому впливу піддаються і розрахункові відносини, причому як суспільні, що виникають у цій галузі, так і кошти*, з приводу яких виникають ці від-

* Див.: Пискотин М.И. Государственное управление в социалистическом обществе и науки, его изучающие.-В кн.: Проблемы общей теории социалистического государственного управления.-М.: Наука, 1981.

носини. Державний вплив, пов'язаний із здійсненням державою функцій, завжди бере початок від органів державної влади, від їх повновладдя.

Верховна Рада здійснює верховне управління в усіх сферах державної діяльності, а також і у галузі банківської. В ст. 25 Закону України "Про банки і банківську діяльність" встановлено: комерційні банки здійснюють на договірних умовах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування підприємств, установ, організацій і громадян шляхом виконання операцій і надання послуг. В цьому розумінні, автор вважає, можна говорити і про управління органів державної влади розрахунками, тобто про керівництво в галузі розрахунків у певній правовій формі - законів і постанов.

Виходячи із змісту ст. 114-5, Президент України проводить у життя Конституцію України і закони України через систему органів державної виконавчої влади, очолює систему органів державної виконавчої влади, забезпечує їх взаємодію з Верховною Радою України.

Правовою формою впливу на розрахунково-кредитні відносини з боку Президента України, органів державного управління загальної спеціальної компетенції є видання ними нормативних актів. Нормотворчість органів державного управління в галузі фінансів, розрахунків і кредиту має державно-владний характер. В роботі досліджуються усі правові форми впливу на розрахунки, особливо готівкою, з боку Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів України та Національного банку і вносяться пропозиції щодо їх вдосконалення і підняття рівня органів держави, які регулюють розрахункові відносини.

Окремо автор розглядає питання регулювання розрахунків з боку Національного банку в параграфі "Нормотворчість Національного банку у галузі розрахунків" і приходиться до висновку, що завдання зміцнення законності у галузі фінансово-кредитної діяльності, яка є однією з важливіших ланок реалізації положень про побудову правової держави в Україні, настійливо вимагає вдосконалення законодавства в галузі банківської діяльності. Закон України "Про банки і банківську діяльність" було прийнято одним з перших суверенною державою. Він і спочатку не виглядав дуже досконалим, а час його постарів і він вимагає якнайскорішого оновлення.

В країні ведеться робота по його вдосконаленню. В зв'язку з цим здається доцільним:

По-перше. Один закон - основопологаючий, який би встановив основи банківської діяльності в Україні: засади банківської системи, основні повноваження кредитних установ, права і обов'язки, принципи кредитування, види кредитів, забезпечення їх, основи відповідальності сторін в кредитних правовідносинах.

Обов'язковою частиною цього закону повинні бути і основні засади розрахунків як готівкових, так і безготівкових. Адже це парадокс, коли Кодекс про адміністративні правопорушення має статтю про відповідальність за несвоєчасну здачу виторгу в банк, що свідчить про особливу важливість для держави правил ведення касових операцій, а законодавство про банки не містить і згадки про це.

По-друге. Вважаємо, що детально правовий статус Національного банку України повинний регламентувати Закон про Національний банк України. Ні існуючий зараз Закон "Про банки і банківську діяльність", ні Статут Національного банку України не закріплюють вичерпно повноважень центрального банку суверенної держави.

По-третє. Для впорядкування нормативної бази банківської діяльності необхідно законодавчо визначити правові форми цієї діяльності. Зараз у практиці діяльності Національного банку України застосовуються акти, що мають різні назви: рішення, постанови, накази, листи і нарешті - телеграми, які містять норми, тобто обов'язкові приписи.

По-четверте. Необхідно переробити, а вірніше скласти нові Положення про безготівкові розрахунки в господарському обороті України, оскільки в ньому є кілька протиріч, через які виникають питання у будь-якого читача. У п.3 цього акту перераховуються форми безготівкових розрахунків: платіжні доручення, платіжні вимоги-доручення, чеки, акредитиви, векселі. Правова форма безготівкового розрахунку, як прийнято в юридичній науці - це встановлений правовими нормами документообіг при розрахунках. Кожна форма має свій порядок, свої документи, які виконуються на бланках банків. Їх зміст також встановлюється Національним банком. В Положенні про безготівкові розрахунки платіжне доручення формулюється як "бланк встановленої форми, який підпри-

емство подає у банк, який його обслуговує". Те ж саме і про всі правові форми безготівкових розрахунків. Нічого немає в ньому і про векселі. Правове регулювання вексельного обігу встановлено пакетом документів значно пізніше. На думку автора, в умовах гіперінфляції повноцінне введення векселів у платіжний обіг неможливе. Цьому заважають, по-перше, економічні важелі: загальна криза виробництва, відсутність твердої національної валюти, а також і правові: відсутність необхідного судового захисту, особливо це стосується державної власності.

Автор вважає за необхідне прийняти положення, яке б спеціально регламентувало таку безготівкову форму розрахунків як чекову. Положення повинно містити вимоги до чеку як платіжного документа, а форма чеку повинна бути стверджена актом самого високого рівня. В цьому ж Положенні повинний міститися дозвіл на введення в обіг в Україні кросованих чеків, які застосовуються у багатьох країнах.

В третій главі досліджуються правові основи міжнародних розрахунків.

В § 1 "Правове регулювання експортно-імпорتنих розрахунків" розглянуті питання суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності і види діяльності, дозволені їм законодавством, порядок ведення міжнародних розрахунків, правові основи цих розрахунків. В § 2 "Акредитив - одна з основних правових форм міжнародних розрахунків" розглянуті питання змісту і застосування у практиці норм Декрету Кабінету Міністрів України "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті" та Уніфікованих правил і звичаїв для документарних акредитивів. Параграф § 3 "Платіжні доручення (інкасо) як правова форма міжнародних розрахунків" присвячений дослідженню розповсюдженій в практиці українських банків формі безготівкових розрахунків. Українські банки дотримуються приписів Уніфікованих правил по інкасо (в редакції 1978 р.). Автор виклав деякі міркування щодо рецепції цих міжнародних правил.

Останній параграф роботи присвячується питанню розрахунків між комерційними банками країн СНД. Відносини, що виникають між комерційними банками країн СНД на підставі кореспондентських угод, являють собою цивільно-правові відносини. У роботі розглянуті засоби здійснення міжбанківських розрахунків че-

рез кореспондентські рахунки і особливості розрахунків держав рубльової зони, а також особливості здійснення міжбанківських розрахунків між Україною і Російською Федерацією у зв'язку з введенням в обіг українського карбованця.

Останнім часом, коли автором вже було закінчено роботу над дисертацією, змінилася нормативна база готівкових розрахунків.

Правління Національного банку на виконання Указу Президента України від 12 січня 1995 р. № 40 "Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України", а також з метою стабілізації грошового обігу та недопущення накопичення надлишкових обсягів готівки в народному господарстві, що призвело б до значних негативних явищ в економіці, прийняло пакет нових нормативних актів. По-перше, затверджений новий Порядок ведення касових операцій в народному господарстві. По-друге, прийняте "Тимчасове положення щодо встановлення ліміту залишку готівки в касі, норм витрачання грошей з виручки, строків і порядку здавання виручки підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності". По-третє, затверджено Тимчасовий порядок організації контролю за дотриманням касової дисципліни.

Згідно з новими правилами Національного банку України видача готівки на поточні потреби проводиться диференційовано залежно від кількості працюючих в цій організації від 5 до 30 неоподатковуваних мінімумів.

Підприємства, які мають грошовий виторг, можуть витрачати готівку на поточні потреби з виторгу, не перевищуючи при цьому наведених вище норм.

Національний банк України встановив граничні норми витрачання готівки з виручки на поточні потреби і на закупки сільськогосподарських продуктів у населення.

Таким чином, витрачання готівки на поточні потреби підприємств обмежено, але раніше існували санкції за порушення правил користування готівкою. Тепер постановою Правління Національного банку України від 2 лютого 1995 року доручено управлінню роботи з готівкою, юридичному департаменту та департаменту банківського нагляду підготувати проект спільної постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку України щодо встановлення штрафних санкцій за порушення підприємствами, організаціями і установами усіх форм власності норм

з регулювання обігу готівки. Гадаємо, що санкції за порушення касової дисципліни доцільно було б установити не спільним рішенням Кабінету Міністрів і Національного банку, а Указом Президента України. Спільними актами Уряду і Національного банку доводиться все ж підпорядкованість останнього Кабінету Міністрів, а по суті цього не повинно бути.

У висновках вміщені основні положення, що впливають з проведеного дослідження, заходи по здійсненню законодавства у зв'язку з фінансово-кредитною реформою, яка проводиться в Україні, визначаються перспективні напрями подальшого дослідження проблем, що розглядалися у роботі.

По темі дисертації автором опубліковані статті:

1. Правове регулювання відносин, що виникають з діяльності банків // Збірник наукових робіт аспірантів та співробітників Чернівецького і Київського університетів. Чернівці, 1994, 0,3 д.а.

2. Про правову природу рахунку в банку. Ерліхівський збірник. Випуск 1. Чернівці, 1994, 0.5 д.а.

3. Деякі питання правових форм безготівкових розрахунків (у співавторстві з Колесником В.). Збірник наукових статей аспірантів. Чернівці, 1994.

Ключові слова:

- комерційні банки;
- розрахунковий рахунок;
- готівкові, - безготівкові розрахунки.

Patrushev E.M.

Legal Foundation of Activity of Ukrainian Non-State-Run Banks as Clearing Offices.

The dissertation for the degree of Candidate of Law, speciality code 12.00.02, State Law and Management, Soviet Structuring, Administrative Law, Financial Law.

The dissertation substantiates the subject of Banking Law and covers the financial-legal aspect of clearing relations. It also specifies the legal nature of clearing accounts, legal forms of nature of clearing accounts, ready cash payment and clearing settlement, which subjects of business activity effect via non-state-banks, and contains proposals as to specific amendments to the National Bank of Ukraine and non-state-run banks.

Key-words:

commercial (non-state-run) banks;

settling account;

cash and non-cash (clearing) payments.

Патрушев Е.М.

Правовые основы деятельности коммерческих банков Украины как расчетных центров.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02. - государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право.

В диссертации содержится обоснование предмета банковского права, освещена финансово-правовая сторона расчетных отношений, правовая природа расчетного счета, раскрыты правовые формы налично-денежных и безналичных расчетов, осуществляемых субъектами предпринимательской деятельности через коммерческие банки, внесены предложения по конкретному изменению нормативных актов Национального банка Украины, касающихся расчетных отношений и по изменению правового статуса Национального банка и коммерческих банков Украины.

Ключевые слова:

- коммерческие банки;

- расчетный счет;

- налично, -безналичные расчеты.

HB

448513

AB 32.296

AB 32.296